

Түркістан өңірінің мұрағат қорларында елеусіз қалып қойған кептеген көне құжаттар әлі күнге дейін ғылыми айналымға түсе қойған жоқ. Әсіресе, кеңестік Қазақстан тарихына қатысты құжаттарға жаңа көзқараспен қарап, тиісті бағалары берілуі қажет-ақ. Әсіресе, Түркістан елкесін түлеткен тарихи тұлғаларға қатысты құжаттарды айналымға шығару кезек күттірмес іс. Бүгінгі ұрпақ аға буынның еңбегін танып, бағалауы тиіс. Сондай кернекті тұлғалардың бірі – қоғам қайраткері, ұлт жанашыры, қазіргі «Оңтүстік Қазақстан» газетінің бастауында тұрған «Ақ жол» газетінің редакторы болған тағдыры тауқыметке толы тұлға Иса ТОҚТЫБАЕВ.

Тоқтыбаев тартқан тауқымет

Алаш ың айтулы азаматы, 1894 жылы 15 ақпанда қазіргі Қызылорда облысы, Тереңезек ауданындағы Қараезек ауылында дүниеге келген. Ол 10 жасында Қызылорда қаласында Рафаель деген саудагерге батырақ болып жалданып, жан баққан екен. Сонда жүріп патша өкіметі жер аударған революционер-демократ Николай Шипков ашқан түземдік мектепте оқиды. Одан кейін Ташкенттегі тертжылдық мұғалімдер семинариясында білім алған.

И.Тоқтыбаев батырақтықтан басы бүтін арылып, білімі толысып, өзіндік көзқарасы қалыптасқан соң Тоқмақ көтерілісіне қатысып, тас түрменің де дәмін татады. Төңкерістен соң кеңестік жаңа өкіметке қызмет етуді құп көрген Тоқтыбаев ескі Ташкент совдепінің хатшысы болып тағайындалған тұста да ұлтжандылығымен көпке ұнап, қазақ жастарына қара таныту мәселесін удайы көтеріп, оқу орындарын ашу ісіне белсене араласады.

дан гөрі хат танымайтын қалың бұқараның қарасы мол еді. Мектеп ашу мәселесі майшаммен қаралып, мемлекеттік мәселе деңгейіне дейін көтерілсе де, не оңды оқу құралы жоқ, не баспанасы балағалайықты емес, мандытып сабақ беретін маманға да зеру бұл саланың шаруасының да кетеуі кетіп, шатқаяқтап тұрғаны қазақ оқығандарының арқасына аяздай батқаны белгілі. Сол себептен де Алаштың Ахметі бастап, Қошкө Кемеңгерұлы қостап, Міржақыптар мақұлдаған, Сәкендер субелі үлес қосқан, Илиястар іліп өкеткен ортақ істен, ұлттық мұраттан Иса Тоқтыбаев та шет қалмай, «Жағырафия сөзі» оқулығын құрастырып, «Түркістан» жинағын баспаға дайындап береді.

Шындығында да қашанда төтесінен жүріп, тура сөйлейтін Тоқтыбаевтың бұл толғанысы қарап жүргенше деп қағазға түрте салған қалыпты кеп мақаланың бірі емес, онда қоғамның ащы ақиқаты, есесі кеткен елдің ертен-

бөлу ісімен бел шеше айналысты. 1927 жылдың ақпан-мамыр айларында Семейдегі «Қазақ тілі» газетін басқарып, «Балықшы» бүркеншік атымен, «Т-И», «Иса» деген қолтаңбамен кептеген езекті мәселелерді көтерді, мәні белек мақалаларымен қоғамдық санаға қозғау салды.

И.Тоқтыбаев 1927-1930 жылдары Орынбордағы пединститут директоры, соның жанындағы жұмысшы факультетінің меңгерушісі және Қазақ АССР Халық ағарту комиссарының орынбасары болып жүргенде де ел үшін елеулі істерге бастамашы болып, бұқараға қалтқысыз қызмет етті.

Бір айта көтерілгі, жиырмасыншы жылдары И.Тоқтыбаев «Сәуле», «Сана» сияқты қоғамдық-саяси, әдеби журналдармен қатар, сатиралық «Шаншар» журналына да ара-тұра редакторлық етіп, баспасөздің өрісін кеңейтуге үлес қосты.

1930 жылы күзге қарай Қазрайком Исаны Ленинградқа оқуға

Осылайша 1917 жылы қарашада Тоқтыбаев көтерген түйткілді мәселе оң шешім тауып, Ағарту институты ашылады. Орта Азия мен Қазақстан үшін мамандар даярлауда маңызы зор, жергілікті қазақ жастарының білім көкжиегінен көрінуіне сеп болған бұл білім ордасын алғаш басқарған И.Тоқтыбаев қазақ ғылымын көтеруге де мейлінше үлес қосып, кейіннен көшпелілер арасында білім тарату жөніндегі комиссияның төрағасы, Мемлекеттік баспа бастығының орынбасары, республика Оқу-ағарту комиссариатының коллегия мүшесі қызметтерін де абыроймен атқарды. Әсіресе оның халық ағарту ісіне сүбелі үлес қосқаны көпке аян. Ал, 1919 жылы ақпанда ол алдымен партия қатарына қабылданса, көп ұзамай ВЦИК-тің аштарға көмек көрсету комиссиясының құрамына да өніп, қолындағы өкілеттілігін пайдалана отырып елге пана, ұлтқа тұтқа болуды жалғастыра береді.

Түркістан Орталық атқару комитеті 1922 жылы И.Тоқтыбаевты «Шолпан» журналына редактор етіп бекітеді. Міне, осы тұстан бастап ол «Балықшы» деген бүркеншік атпен саяси-өлеуметтік мәселелерді кең қозғап, қарымды қаламгер, көнігі көсемсөзші ретінде таныла бастайды.

1923 жылдың көктемі мен 1925 жылдың мамыры аралығында И.Тоқтыбаев сол уақыттағы шын мәнінде ұлт басылымы аталған «Ақ жол» газетінің редакторы болып жұмыс істеді, әрі РК(б)П Түркістан өлкелік комитетінің баспасөз секторын басқарды. Бұл аралықта ол «Ақ жол» беттерінде саясат, шаруашылық мәселелері жөнінде жиі-жиі қалам төрбеп, Алаш мүддесін, қазақ қамын бөрінен де жоғары қоятынын байқатып бақты. Нақтылай айтатын болсақ, И.Тоқтыбаев «Балықшыдан» өзге «Қайдамшыл» деген псевдониммен де танымал. И.Тоқтыбаевтың ұлттың бірқатар өзекті мәселелеріне партия назарын аударуға тырысқан «Тұңғыш қаулы» деген мақаласында ірге көтергеніне үш жылға таяп қалса да, сансыз қаулыны сапырылыстыра шығарып, бұйрық-жарлықтарды бейберекет боратқан, «бәрекелді» дегізерлік біткен ісінен гөрі «өттеген-айлататын» жерлері көп Қазақстан атқару комитетінің жүйесіз жұмысын қатаң сынға алады.

Иса Тоқтыбаев көсемсөздерінің бірқатары оқу-ағарту мәселесіне қатысты дүниелер. Өйткені, сол кезеңде көзі ашық оқығандар

гі нәм бүгінгі проблемалары мәнмұдалап тұр. Автордың өзі ақтарыла айтқанда, сол кезде «социализмнің сыйы» деп асырамақталған, бірінен соң бірі дамылсыз ашылған ұлт мектептерінде үш-төрт айлық қана мұғалімдер курстарынан оқып келген жартыкөш мамандардың тәжірибесіз тәлімінен оқу жайының оңалып кетуі де, ағарту саласының айы оңынан тууы да неғайбыл болатын.

Турасын айтқанда, Алаш зиялыларының, Кеңес өкіметі қайраткерлерінің дені ашаршылық жайындағы ащы шындықты іш-бауыры өзіліп жеткізе алмаған. Ал, Иса Тоқтыбаев болса газет-журналға салынған бұғау мен қысымға қарамай, бұл нәубеттің қазақты қалай қырғынға ұшыратқанын боямасыз жеткізіп, былай деп жазған.

«Бір заманда қымызын сапырып, қазы-қартасын жеп, төрт түлік малын Сарыарқаның сары жонына сыйдыра алмай, сәулетпенен көшіп-қонып жүрген дәуір бітіп, Қазақстан қазақтары өнді қырғынға ұшырап, рақымсыз аштықтың уысынан шыға алмай отыр.

Ашыққандардың хал-жайы туралы жас орнына екі көзінен қан ағатындай, кісі күйініп, жанашырлық тілеген үгіттеу сөздер өткен жылғы күзден бері қарай жазылып та, айтылып та келеді.

Ашыққан Арқа қазақтарының халі бек нашар екенін, газеталар арқылы келіп жатқан қайғылы хабарлардың шын екенін араласып жүріп көзбенен көремін деген кісілер Бөкей, Орал, Ақтөбе, Қостанай губернияларына барса, басына қара күн туып, апатқа ұшырап, сары қымыз орнына қан жұтып, жал менен жая орнына сасық күзен, құрт-құмырсқа, өлексе, тіпті кейбір жерлерде ашыққаннан ашынып өз баласын, көзінің ағы менен қарасын өз қолымен бауыздап, ішуге үнем, киюге киім таба алмай қойдай қырылып жатқан қазақтарды көрер еді...».

Алаш жұртының басына төнген азалы күнді, алапат аштық жайлы ащы шындықты мұнан артық қалай қапысыз жеткізуге болады?!

Осы тұстан қайраткердің өмір жолына қайта оралар болсақ, «Ақ жол» газеті жабылып, Алаш үні бәсең тарта бастаған кезде И.Тоқтыбаев Ақтөбеде жер басқармасының бастығы бола жүріп, агрономдардың съезін ұйымдастырды, егіндік, шабындық жерлерді

жіберіп, Герцен атындағы пединституттың аспирантурасына түседі әрі марксизм-ленинизм институты Ленинград бөлімшесінің қасынан ашылған Қызыл профессура курсына тыңдаушы болып қабылданады. 1932 жылы оқуын ойдағыдай бітірген И.Тоқтыбаевты қалалық партия комитеті кеңестік Шығыс халықтары курсына ректор етіп қалдырады. Ленин атындағы әскери-саяси академияда да КОКП тарихынан лекциялар оқиды.

Ел сөзін сөйлеп, халықтың қамын күйттеген Иса Тоқтыбаев 1933 жылы ақ сол Ленинградта қуғындау құрығына ілініп, тұтқынға алынып, 58-баппен он жылға сотталып, Карлагқа айдалып кеткені белгілі. Тағдырдың төлкегі өбден көрген оның ісі В.В. Куйбышевтің көмегімен қайта қаралған соң ғана 1936 жылы тас бұғаудан босап, Ленинградқа қайта оралды.

Дегенмен, Иса Тоқтыбаевтың қалай жазаланғаны уақытында ашық айтылмады. Сол себепті оның өмірінің кей тұстары жұртқа беймәлім күйінде қалды. Бір жағынан Тоқтыбаевтың бірбеткөйлігі де өзіне соққы болып тиген сияқты.

1937 жылдан 1938 жылдың қаңтарына дейін КСРО халықтарының этнографиялық музейінің ғылыми бөліміне басшылық еткен И.Тоқтыбаев 1938 жылдың басында екінші рет тұтқындалды. Тағы да тінту, тағы да қорқыту, қорлау, арға тию, түрмелер табалдырығын тоздырып, түрме тесігіне телміру басталып, Иса Тоқтыбаев Печераға айдалды. 1947 жылы арда туған ұл арып-ашып, елге оралды. 1949 жылы оны «саяси сөнімсіз адамға мұнда тұруға болмайды» деп Красноярск өлкесіне жер аударды. 17 жыл айдауда жүріп ауыр бейнеттен қажыған Иса Тоқтыбаев 1966 жылы дүние салды.

Сонымен қорыта айтқанда, белгілі қоғам қайраткері, қазақ журналистикасында өз сүрлеуін қалдырған, әдебиетке де мол үлес қосқан Иса Тоқтыбаев туралы толғам мұнымен шектелмеуі тиіс деген ойдамыз: Өйткені, оның өмір жолы, шығармашылық мұрасы бүгінгі және келер ұрпаққа үлгі тұтар өнеге, үйренер үлкен мектеп екені анық.

**Ғалым ҚАСЫМХАН,
Асан ҮСІПОВ,**

**М.Әуезов атындағы ОҚУ
жоғары оқу орнына дейінгі
дайындық орталығының
аға оқытушылары.**